

УДК 343.232

Г.В. Федотова,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ЗА УМОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ*

У статті з позиції науково-практичного узагальнення принципів кримінального права: принципу пропорційності, презумпції невинуватості, невідворотності кримінальної відповідальності, розкрито сутність та значення відокремленого у кримінальному процесуальному законодавстві виду кримінального правопорушення – кримінального проступку. Сформовано та запропоновано позиції щодо запровадження кримінального проступку в кримінальне законодавство з дотриманням розглянутих принципів кримінального права.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне законодавство, кримінальне процесуальне законодавство, принципи кримінального права, кримінальний проступок.

В данной работе с позиции научно-практического обобщения принципов уголовного права: принципа пропорциональности, презумпции невиновности, неотвратимости уголовной ответственности, раскрыты сущность и значение выделенного в уголовном процессуальном законодательстве вида уголовного правонарушения – уголовного проступка. Сформированы предложения относительно введения уголовного проступка в уголовное законодательство с соблюдением рассмотренных принципов уголовного права.

Ключевые слова: уголовное право, уголовное законодательство, уголовное процессуальное законодательство, принципы уголовного права, уголовный проступок.

In this paper from the position of scientific and practical generalization of the principles of penal law: the principle of proportionality, a presumption of innocence, inevitability of a criminal responsibility; the essence and value of the type of criminal offense allocated in the criminal procedural legislation – criminal offense are revealed. Offers concerning an introduction of criminal offense to the criminal legislation with respect for the considered principles of penal law are formulated.

Keywords: criminal law, criminal legislation, criminal procedural legislation, principles of criminal law, criminal offense.

Реалізація курсу на європейську інтеграцію України є невід'ємним елементом внутрішніх реформ у державі, спрямованих на економічне зростання, підвищення рівня життя народу, розвитку демократії, становлення громадянського суспільства, забезпечення гарантій верховенства права, свободи слова, захисту прав і свобод людини, зміцнення національної безпеки; поглиблення співробітництва з

* Закінчення. Початок у попередньому номері журналу.

Європейським Союзом і важливим елементом зміцнення стабільності та безпеки країни.

З моменту приєднання до низки міжнародних документів та підписання ряду угод Україна набула зобов'язань виконувати умови, які пов'язані з її членством у міжнародних організаціях, а також дотримуватися системи міжнародно-правових норм, спрямованих на регламентацію кримінально-правових питань національної кримінальної юрисдикції та гармонізацію криміналізації найбільш значимих у правовому просторі ЄС правопорушень і встановлення співрозмірних та ефективних кримінальних санкцій за незначні правопорушення.

У зв'язку з цим зміни, які відбулися у кримінальному законодавстві, та новели кримінального процесуального законодавства змушують нас переосмислювати зміст і значення традиційних інститутів вітчизняного кримінального права і закону, звернувши увагу на їх відповідність основним постулатам принципам кримінального права.

Європейським країнам уже досить давно відомі такі принципи, як принцип пропорційності, презумпції невинуватості, невідворотності кримінальної відповідальності, у певний період часу і вітчизняні науковці почали приділяти значну увагу цим принципам, розглядаючи їх з різних позицій. Зазначеним принципам присвячені роботи різних вчених. Так, розглядаючи *принцип пропорційності*, С.П. Погребняк веде мову про обов'язковість мінімальності державно-правового впливу на суспільні відносини, оскільки, на його думку, засоби повинні бути якнайменш обтяжливими для суб'єктів права [1, с. 36]. С.В. Шевчук щодо принципу пропорційності вказує, що його можна сформулювати таким чином: індивідуальний тягар може бути покладений на особу правовим актом держави тільки тією мірою, яка необхідна для досягнення певної легітимної мети. А мінімізація державно-владних заходів в умовах розвитку партнерських відносин між державою та громадянським суспільством, на думку вченого, є однією з умов забезпечення ефективності правового регулювання [2, с. 70–71]. Серед основних вимог, які притаманні принципу пропорційності, виокремлюється придатність, необхідність та співмірність. Відтворення зазначених вимог принципу у правотворчому процесі забезпечує, з одного боку, чіткість та обґрунтованість правового регулювання та, з іншого, – не припускає невинуватості втручання у права і свободи людини. Водночас принцип пропорційності є важливим критерієм розвитку та вдосконалення кримінального законодавства, бо, зокрема, засвідчує необхідність зміни мети правового регулювання відповідно до потреб суспільства, держави, кожної людини, цінностей, пріоритетів, пошуку ефективних засобів правового регулювання.

Відповідно, запровадження до кримінального законодавства положень щодо кримінального проступку обов'язково повинно забезпечити функціонування принципу пропорційності. Позаяк важливим аргументом введення кримінального проступку до кримінального законодавства України виступає соціальна зумовленість гуманізації кримінальних покарань за кримінальні правопорушення. Сучасні кримінально-правові інструменти запобігання злочинності далекі від досконалості, концепт страху покарання, жорстких заходів примушування загальної і спеціальної превенції практично не працює, підтвердженням цього є достатньо високий рівень рецидиву злочинів. Принцип пропорційності у формуванні положень щодо кримінального проступку відіграватиме важливу роль при встановленні належного співвідношення між мірою покарання, яка може мати місце у конкретному випадку, і застосуванням режиму ізоляції, який може спричинити досить негативний вплив на особу, котру ізолюють.

На суттєву відмінність характеру і ступеня суспільної небезпеки тих діянь, які пропонується віднести до кримінальних проступків, а також соціальну та кримінологічну особливість тих осіб, які їх вчиняють, – від тяжких та особливо тяжких злочинів і осіб, які є рецидивістами, звертає увагу Є. В. Рогова [3, с. 339]. Зокрема, вона наголошує, що слушним було б перших назвати не злочинцями, а правопорушниками, або особами, які скоїли кримінальний проступок, і наполягає на тому, що стосовно таких осіб широкої практики застосування мають набуті покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Позбавлення волі злочинців (осіб, які скоюють злочинні діяння) не вирішує проблеми злочинності. Значна кількість осіб, які утримуються в установах виконання покарання, у подальшому негативно впливає на суспільство. У пенітенціарних установах України склалася своєрідна, девіантна за своєю суттю, кримінальна, тюремно-табірна субкультура. Унаслідок чинника рецепції в пенітенціарних установах, насамперед у слідчих ізоляторах, її активно переймають особи, які вперше там опинилися. Потрапляючи під негативний вплив, уперше засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, винні у вчиненні злочинів, які не становлять великої суспільної небезпеки, згодом поповнюють ряди організованої злочинності. Фізична ізоляція в місцях позбавлення волі нерідко сприяє поверненню в суспільство озлобленої, психічно невірвноваженої людини з високою схильністю до правопорушень.

Уведення інституту кримінального проступку має спрямовуватися на виконання принципу пропорційності який полягатиме в тому, що кримінально-правові наслідки відповідатимуть рівню суспільної небезпеки діяння. Покарання за скоєння кримінального проступку (діяння, яке не передбачає великої суспільної небезпеки) відповідно принципу пропорційності повинно бути гуманнішим від покарання за злочини.

Принцип презумпції невинуватості

В Основному Законі України у статті 62 визначається, наступне “Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду” [4]. У цьому положенні, так би мовити, і знаходить своє вираження принцип презумпції невинуватості, але його зміст стосується суто вчинення злочину. Натомість, у Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) (далі – Євроконвенції з прав людини) цей принцип закріплено у такій формі: “Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку” (ч. 2 ст. 6) [5]. У Євроконвенції із прав людини застосовано термін “кримінальне правопорушення” тому, що в більшості європейських держав у кримінальному матеріальному праві розрізняють злочин і кримінальні проступки, які охоплюються поняттям “кримінальні правопорушення”.

Поняття “злочин” зустрічається і в інших статтях Конституції України (ст. 29, 30, 31, 34, 39, 60, 62, 92 тощо), у яких немає місця ні “кримінальному правопорушенню” ні “кримінальному проступку”, базуючись при цьому на вимозі п. 22 ч. 1 ст. 92 Основного Закону щодо переліку видів юридичної відповідальності. Проте відповідно до п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя” від 1 листопада 1996 р. № 9 при оцінці конституційності “судам необхідно виходити з того, що нормативно-правові акти будь-якого державного органу (акти Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, ін. підлягають оцінці та відповідності як Конституції, так і закону”.

До того ж, згідно з п. 1.1 резолютивної частини та останнього абзацу п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-22/2001 № 7-рп/2001 від 30 травня 2001 р. [6] зміст п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України вказує, що підстави та загальні засади кримінальної відповідальності мають визначатися виключно законами. Зрозуміло, що в національній правовій системі наявна конституційна (політико-правова) відповідальність, не охоплена положеннями ст. 92 Конституції України, і введення до кримінального законодавства категорії “кримінальний проступок” не має суперечити положенням Основного Закону, оскільки Конституція України, за словами А.О. Селіванова, “дає можливість реалізувати ідею” [7].

Відповідно, ідейно-нормативний кримінально-правовий інститут – кримінальний проступок як майбутній структурний елемент галузі кримінального права має відповідати принципу презумпції невинуватості. Зміст цього принципу полягає в тому, що особа вважатиметься винною у скоєнні кримінального проступку не тоді, коли щодо неї висунуто обвинувачення, а лише в разі доведення її винності вироком суду. Згідно з презумпцією невинуватості закон, суспільство, держава повинні вважати обвинуваченого (підсудного) у кримінальному проступку невинним, доки особи, які будуть здійснювати дізнання у кримінальному провадженні, не доведуть, що обвинувачений (підсудний) дійсно винний, і з цими висновками не погодиться суд у своєму вирокі. І лише обвинувальний вирок суду, винесений у встановленому законом порядку, означатиме позитивне вирішення питання про винність, тобто визнання обвинуваченого (підсудного) винним у вчиненні кримінального проступку. Відповідно до принципу презумпції невинуватості на обвинуваченого (а також на його захисника) не може бути покладено обов'язок доводити свою невинність, наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність. Цей обов'язок покладається на органи досудового розслідування, прокурора, але це не виключає права обвинуваченого доводити свою повну невинність або меншу вину. Усі обставини, що наводяться ним у свій захист, повинні бути ретельно досліджені органами досудового розслідування, прокурором і судом. Презумпція невинуватості має декілька правил, в основу яких покладено повагу до людської гідності, яка є індикатором стану законності та права в державі. Серед них слід назвати: 1) обов'язковість доказування вини обвинуваченого покладається на обвинувачів (на особу, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора); 2) усі неусунені сумніви у винуватості тлумачаться на користь обвинуваченого; 3) недоведена вина в юридичному розумінні дорівнює доведеній невинуватості.

Вірне трактування принципу презумпції невинуватості та закріплення в кримінальному законодавстві чіткого формулювання кримінального проступку надасть можливість вимагати від органів досудового розслідування, прокурора та суду дотримання цього принципу, що стане запорукою демократії в кримінальному провадженні та гарантією прийняття правосудного вироку.

Враховуючи коло повноважень, закріплених за прокуратурою на законодавчому рівні, відповідно до внесених змін до Конституції України [8], якими встановлено, що організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку здійснює прокуратура (ст. 131 Конституції України), основним гарантом забезпечення принципу презумпції невинуватості визначено прокурора.

Принцип невідворотності кримінальної відповідальності

Ефективність застосування кримінально-правового примусу залежить від його невідворотності. У XVIII ст. Ч. Беккарія писав, що один з найбільш дійових

засобів, які стримують злочини, міститься не в жорстокості покарання, а в його невідворотності. Упевненість у невідворотності хоча б і помірному покарання завжди призводить до більшого впливу, ніж страх перед іншим, більш жорстким, але таким, що супроводжується надією на безкарність [9].

М. І. Мельник та М. І. Хавронюк характеризують принцип *невідворотності кримінальної відповідальності* таким чином: кожна особа, яка вчинила злочин, підлягає покаранню або іншим заходам кримінально-правового впливу, передбачених кримінальним законом, якщо відсутні законні підстави звільнення її від кримінальної відповідальності чи покарання [10, с. 8]. Більш змістовно характеризує розглядуваний принцип П.Л. Фріс. На його думку, принцип невідворотності відповідальності визначає необхідність: виявлення та розкриття всіх, без винятку, вчинюваних у реальній дійсності злочинів; притягнення до кримінальної відповідальності всіх осіб, винних у їх вчиненні; застосування до кожного з них заходів кримінального покарання або таких заходів, що його замінюють, або звільнення від кримінальної відповідальності і (або) від покарання у випадках і на підставах, передбачених кримінальним законом; відшкодування заподіяної злочином шкоди там, де це можливо; покликаний продемонструвати соціально нестійким елементам “невігідність” порушення кримінального закону [11].

Враховуючи мету запровадження кримінального проступку до кримінального законодавства, а саме вплив на гуманізацію кримінально-правової політики за рахунок: забезпечення дотримання прав, свобод і законних інтересів людини, зокрема потерпілого, який швидко зможе отримати захист держави в разі вчинення щодо нього кримінального проступку; гуманізації кримінальної відповідальності за окремі види діянь, які належать до злочинів невеликої тяжкості; зменшенню кількості осіб, до яких застосовуватиметься покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі;

обмеження заходів, що застосовуватимуться до осіб, які вчинятимуть кримінальні проступки лише мінімально необхідними та достатніми для досягнення цілей їх виправлення та превенції; внесення змін до сутності покарання, зокрема, щодо відсутності судимості за скоєння кримінального проступку – спосіб державного примусу до правомірної поведінки при відповідальності за кримінальний проступок перш за все повинен відрізнитись пріоритетом виховної мети та умовами, які виникатимуть при відбуванні покарання. Покарання – єдиний засіб, яким користується кримінальний закон для підтримання авторитету своїх вимог. Кримінальна відповідальність є найтяжчим видом юридичної відповідальності, правовим наслідком вчинення злочину й полягає в застосуванні до особи, яка вчинила злочин, державного примусу у формі покарання. Проте, як відомо, до злочинів невеликої тяжкості (деякі з них пропонується віднести до кримінальних проступків) широко застосовується інститут звільнення від кримінальної відповідальності. Вчені доводили, що в побутовій кримінально-правовій ментальності суб’єктивне відчуття справедливості завжди домінувало як історично сформульована етнокультурна традиція над формальною законністю. У зв’язку з цим, кримінально-правова заборона, що сприймається як несправедлива або аморальна, залишається “мертвою буквою” закону або реалізується занадто неефективно [12]. У разі постійного незастосування за вчинення злочинних діянь покарання втрачається загальнопревентивна дія кримінального закону. Тому трансформація “дріб’язкових злочинних діянь” у кримінальні проступки призведе до оптимізації застосування положень КК і сприятиме забезпеченню дієвості кримінальної відповідальності. Юридична відповідальність без примусу – ніщо, ефективність примусу норми полягає не лише в моральному авторитеті, а й в авторитеті

більш високого порядку – можливості відповідальності за її недодержання закону, у зв'язку з цим упровадження категорії кримінального проступку має забезпечити застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності як винятку для заохочення.

Крім того, запровадження інституту кримінального проступку до кримінального законодавства зумовить зміни в консервативному підході до кримінальної відповідальності через відсутність судимості (ознаки наслідку кримінальної відповідальності) за скоєння кримінального проступку.

Дотримання наголошених принципів кримінального права при запровадженні кримінального проступку до кримінального законодавства сприятиме посиленню основної правозахисної дії – захисту прав і свобод людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Погребняк С.П.* Принцип верховенства права : деякі теоретичні проблеми / С.П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1 (44). – С. 27–36.
2. *Шевчук С.В.* Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід) / С.В. Шевчук // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 69–76.
3. *Рогова Е.В.* Учение о дифференциации уголовной ответственности : дисс. ... докт. экон. наук : 12.00.08 / Е.В. Рогова. – М., 2014. – 596 с.
4. Конституція України від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
5. Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства “Всеукраїнський Акціонерний Банк” щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) // Вісн. Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – Ст. 234.
7. *Селіванов А.О.* Українському народу потрібна “жива” Конституція України / А.О. Селіванов // Офіц. веб-портал Верховної Ради України, 24 черв. 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ckp.in.ua/news/10060>.
8. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) / Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>.
9. *Беккариа Ч.* О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : “Стелс” БИМПЛ, 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/library/02_b/ek/karia2.html.
10. Кримінальне право в питаннях і відповідях / відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв. – К., 1999.
11. *Фріс П.Л.* Кримінально-правова політика України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / П.Л. Фріс. – К., 2005. – 36 с.
12. *Кулыгин В.В.* Этнокультура уголовного права : автореф. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / В.В. Кулыгин. – Хабаровск, 2003. – 42 с.

Отримано 15.03.2017